

הרב עידוא אלבה

כשרות ועדיפות בקלף ובגויל*

א. בירור הכרעת השו"ע שהקלף הוא קליפת העור העליונה * ב. רבינו תם: אם הוכשר בצד הבשר הוא קלף, ולא דוקא הקליפה העליונה * ג. הסברה בהגדרה של רבינו תם * ד. התאמת הסבר רבינו תם למציאות * ה. הקלף היה בדרך כלל קליפת העור העליונה, אך הוא לאו בדוקא * ו. כשרות הגויל: הגויל היה נעשה בעבר בלא דיקוק, אך הוא לאו בדוקא

במאמר זה נדון על יסוד הכשרות של הקלף והגויל והאם יש עדיפות בעור מעופץ.

א.

בירור הכרעת השו"ע שהקלף הוא קליפת העור העליונה

בגמרא שבת ע"ט ע"ב מובאת ברייתא: "תניא: הלכה למשה מסיני - תפילין על הקלף ומזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שער".

הגמרא מפרשת שתפילין צריך לכתוב דוקא על קלף, אך מזוזה נכתבת גם על דוכסוסטוס וגם על קלף. על הקלף כותבים בצד הפונה לבשר, בעוד שעל דוכסוסטוס כותבים בצד הפונה לשיער.

אמנם בשאלה מהו קלף ומהו דוכסוסטוס נפלה מחלוקת.

בערוך (ע' דוכסוסטוס), ובאשכול (אלבק עמ' נח) הביאו שבפי' רב האי גאון לשבת ע"ט ע"ב כתוב: "מנהגא. מייתי מגילתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומתח ליה עד דיביש, וקליף ליה עד דהוי תרין פיסקי, ויזהר שלא ינקב, וקאי קלף לחודיה, ומעביד ליה לקלף, דהוא אפא דמגילתא, מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה. וכותב פרשיות על מקום בשר. וההיא גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא הנקרא דוכסוסטוס כורך בו את הפרשיות ומנח להו בקבעה דהיא שילחא דתפלי. מנהגא הכין הוא..."

ואפא דמגילתא דהוא גיסא דמיקרי קלף הוא מקום שיער בודאי. ומן גואי דיליה כתבין, וזה דאמרי' במזוזה כותבין על דוכסוסטוס במקום שיער, לאו במקום [שער] ממש. דאי ס"ד אפא דמגילתא היא, הרי זה בהדיא הל"מ תפילין על הקלף, והרי יצא מקום השיער גופו בכלל קלף. אלא ש"מ מאי מקום שיער, הוא מקום שנקלף הקלף משום שנמצא כנגד מקום שיער. נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו אין כותב שם כלום לתפילין, אלא מן אפיה אחרנייתא. ודוכסוסטוס עומד לבדו, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, [ו]אין כותב עליו מזוזה מאותן הפנים אלא מן הפנים האחרות".

* מאמר ראשון בסדרה. במאמרים הבאים יופיעו הפרקים: ז. בירורים בדברי גאונים על הקלף. ח. יחוס כל פירוש רב האי על הסוגיה בשבת ע"ט לרב האי. ט. דעת רב נטורנאי ודעת רש"י כרבינו תם. י. התרומה, הר"ן, הרא"ש הטור והשו"ע. יא. עיבוד בעפצים או בסיד. יב. תשובה לטענות.

האוצר ♦ גיליון מ'

כך כתוב גם בפירוש ר"ח, ואע"פ שלא הזכיר שזה פירוש רב האי, דרכו להעתיק את פירוש רב האי, ובמיוחד במסכת שבת. וכן כאן אין ספק שכל הדברים האלו הם מרב האי, כי בספר הנר הביא את כל המובא בערוך כפירוש של רב האי, וגם הציג אח"כ את פירוש ר"ח, ושם רואים שהפירושים אינם זהים לחלוטין. ר"ח עשה כמה שינויים הנובעים מכך שזו העתקה של הפירוש למקום אחר. רבינו חננאל עמד בקשר מכתבים עם רב האי ומוכח שרבינו חננאל קיבל את כל הפירוש הזה מרב האי, כמו כל הפירושים הרבים שהוא מביא מרב האי.

רב האי מדבר על שתי קליפות, וקובע שהקליפה של צד שיער היא קלף, ושל צד בשר דוכסוסטוס. ברור מדבריו שכך נהגו בבבל, ונראה שהוא לא הכיר דעה קודמת אחרת.

והנה, ידוע שבמציאות יש בעור שלושה חלקים שיכולים להקלף זה מזה. העליון הוא ה'ליצה', הקליפה הדקה שמעל העור, והשני הוא העור העבה הקרוי 'דרמיס', והשלישי הוא שכבה שומנית, וגם היא דקה הרבה מהדרמיס (בינה לדרמיס מפרידה קליפה שקופה, כמו זו שיש על ביצה). ויש לעיין מה הן שתי הקליפות של רב האי, האם כוונתו לדרמיס והליצה, והשכבה השומנית אינה בחשבון, או לשכבה השומנית והדרמיס, והליצה אינה בחשבון?

לענ"ד, הכרת המציאות מחייבת שכוונתו לליצה והדרמיס, שכן את השכבה השומנית מסלקים בכל דבר שמשתמשים בו לעור. שני החלקים האחרים ידועים בכל שימושי העור, בעוד שאותה מגרדים לפני העיבוד. לא יתכן שרב האי גאון יתייחס לשכבה השומנית כעור הדוכ', בלי לבאר שבעיבוד לסת"ם משתמשים באותו חלק שבעלמא זורקים לפני העיבוד. רב האי קורא לעור זה "מגילתא" עוד לפני גמר העיפוץ. לפי ההבנה הפשוטה בדבריו, חילוק העור הוא לפני

(א). להלן, בפרק ח (יפורסם, בעז"ה במאמר השני), נראה שבדורינו יש מי שטוען שמהמילים 'ואפא דמגילתא', היא הגהה חיצונית ואינו מרב האי. אך לענ"ד זה לא יתכן קודם כל בגלל שברור שרבינו חננאל לא ראה בזה הגהה חיצונית. כבר כתב י"מ דובאוויק (נטועים גליון כ תשע"ו עמ' 93), שנראה מהשוואת כל כתבי היד למובא בשם רב האי ובשם ר"ח בספר הנר רואים שרבינו חננאל הנדפס, הוא גוף פירושו של רב האי, ופירוש רבינו חננאל השתמר בספר הנר. דבר זה ניכר גם במהות השינויים בין הפירושים. כי יש שם שני שינויים בולטים שעשה ר"ח. האחד הוא שרב האי קרא לעור מגילתא, עוד לפני החילוק והעיבוד בעפצים, ואילו ר"ח כותב שהוא נעשה מגילתא רק אחרי החילוק והעיבוד, ונראה שזה משום שהיה קשה לו שלפני כן לא הושלמה מלאכתו ויותר מתאים לקוראו רק עור. אמנם יתכן שרב האי קרא לו 'מגילתא' כי עשה גם עיפוץ לפני החילוק, שיש רגלים לכך מכת"י שנמצא לאחרונה, כפי שנבאר לקמן בפרק ד, אך עכ"פ זה לא כתוב בפירוש רב האי שהיה לפני ר"ח, ולכן הוא ראה צורך לשנות את הניסוח. ר"ח גם השמיט בפיסקה הראשונה את המילים "מנהגא" שבתחילה. ו"מנהגא הכין הוא" שבסוף דבריו, וכתב במקומם: "פירו'... הכין מלאכתו כמו שפירשנו". גם הסיבה לשינוי הזה מובנת, במקומו של ר"ח בתונית לא נהגו לחלק את העורות, כפי שרואים בכל הראשונים שהמנהג הזה פסק, ומי שרצה עור מחולק ומעופץ היה צריך לייבא אותו מבבל. אכן, ראיתי מי שפירש שר"ח נקט 'פירוש' כי ראה שכך כתוב בהגה בצד שאח"כ הוכנסה לגוף הפירוש. אך זה לא יתכן, שהרי ר"ח שינה גם בסוף הפיסקה הזו מהמקור בו כתוב שהוא מנהג. ועוד, שהמילה 'פירו' כתובה רק בראש הפיסקה הראשונה שבה לא נאמר להדיא שהעור הוא העליון, בעוד שבפיסקה השניה, שעליה עיקר הויכוח, לא כתוב כלל את המילה 'פירוש'.

רבינו חננאל חי בדורו של רב האי, והתכתב עמו ועם חכמי בבל בתדירות, לכן דבר רחוק הוא לומר שמישהו שלח לרבינו חננאל בשם רב האי את הפירוש של רב האי עם תוספת חיצונית כאילו היא המקור. אם נאמר השערות כאלו, לא נוכל לסמוך על שום דבר שר"ח מביא בשם רב האי, וראה עוד לקמן בפרק ח.

(ב). רגילים לכנותו 'אפידרמיס', אך בספרי מדע מכנים אפידרמיס בבהמה רק את חלק העור העליון לגמרי, שמורכב כולו מ'קרנית'. חלק זה יורד מייד כשמששים את העור בסיד. החלק אותו קולפים נקרא בספרי המדע 'גריין'. כיון ששם זה פחות מוכר, השתמשתי בכל המאמר ב'ליצה' ו'דרמיס'.

האוצר ♦ גיליון מ'

העיפון, ועל כן מסתבר שהכינוי "מגילתא", שמשמעותו היא שהעור כבר מוכן, הוא משום שהעור כבר בלי שערות ובלי השכבה השומנית, ולכן הוא תיאר קילוף של עור המורכב משתי עורות מחוברים בלבד.

ויש להוכיח שלא מדובר על השכבה השומנית, מעצם ההוכחה של רב האי על מקומו של הדוכ: "שהרי יצא מקום השיער גופו בכלל קלף". ופירוש דבריו, שאע"פ שמהלשון 'דוכסוסטוס' במקום שיער' היה נראה להבין שהכתיבה היא ממש במקום שיער, זה לא יתכן, שהרי בצד השיער נמצא הקלף, ועל כן צריך לפרש ש'דוכ' במקום שיער' היינו שכותבים עליו בפנים הפונים אל השיער. נמצא שלדעתו מוכן מאילו שהמילה 'קלף' מורה על כך שהוא כמו קליפה של פרי, שהיא חיצונית, ומזה הוא מביא ראיה למסורת אבותיו. והנה, כידוע הליצה אכן נראית כקליפה דקיקה שעל פרי, אבל אם היינו אומרים שהדרמיס הוא קליפת העור הקרויה קלף, והשכבה השומנית היא הדוכ' כאילו אמרנו שעיקר העור, מוגדר למעשה אך ורק כקליפה של העור, וזה כמובן לא יתכן.

למעשה נראה שכל מומחה שמכיר את טבע העורות יאמר שהשכבה השומנית אינה יכולה להחשב עור הדוכסוסטוס, שכן השכבה השומנית אינה יכולה להיות עומדת כעור בפני עצמו העומד לכתיבה, כמו שהיא אינה עומדת לשימוש לשאר דברים, כי היא דבר דליל וספוגי כצמר גפן ומשיכה קלה מפרקת אותה, ולכן לא יתכן שהיא תקרא קלף או דוכ".

וכן מוכח מהגמרא בחולין קיט ע"א, שנביא לקמן בפרק ה, שם מבואר שהשערה אינה מוגדרת לענין טומאה "כשומר על גבי שומר" (כלומר כשערה השומרת מעל גבי העור ששומר) כי היא מגיעה לתוכיות העור, ולכן חשיב כאילו היא עומדת כדבר אחד ביחד עם העור על הבשר. אם השכבה השומנית היתה בגדר עור, הרי שיש כאן חלק עור בעל חשיבות עצמית, שיש לו דינים חלוקים ממה שמעליו, והיא מפסיקה בין השיער, שכלל לא מגיע אליה, לבשר, ולכן השערה צריכה להחשב שומר על גבי שומר. אלא ודאי שאינו כך, כיון שהשכבה השומנית לכשעצמה נחשבת בשר".

ונראה לענ"ד שאכן רק אצל האחרונים מוצאים מי שמעלה על דעתו שהשכבה הזו היא עור, אצל הראשונים אין מי שסבר שהשכבה השומנית הזו היא עצמה הדוכ".

ג). כך כתב הר"מ חיימי במאמר 'סוגית הקלף'. הרב משה צארום (ויען משה ח"א עמ' תקמו) כתב שבכלל אי אפשר לעבד את העור היטב כשהוא מחובר אל השמנונית. אך מעבדי עור אחרים ששאלתי אומרים שאפשר לעבד עם מעט שמנונית, ואפשר גם לכתוב עליה, אלא שעכ"פ היא אינה יכולה להיות עור שמיועד לכתיבה כשהוא בפני עצמו.

ד). יתכן שהיא המוגדרת בחז"ל (שם קכא ע"א) "אלל- בשר שפלטתו סכין" או שהיא המוגדרת ברמב"ם (פסולי המוקדשים יד, ז) "מוראה - הקרום הדק הדבק בעור", משמע שעכ"פ היא אינה עור.

ה). הרח"א ברמן (גליון האוצר יז עמ' קעט) כתב להשיב על טענתו, שאין ראשון שהעלה על דעתו דבר כזה, שהלא בעל התיקון תפלין (ברוך שאמר, קובץ ספרי סת"ם בהוצאת משי זהב, עמ' ס) כתב על עיבוד שליל שאם יגרור את העור לצד השיער ולא לצד הבשר "פסול לכתיבת תפלין כי היה נקרא דוכ". לדעת הרב ברמן, ברור שאם יגרוד שליל לצד השיער ולא לצד השיער יהיה בידו השכבה השומנית, ומוכח שלפי התיקון תפלין היא הנקראת דוכ'. אבל התיקון תפלין כבר כתב לפני כן (שם עמ' ל) "יגרד בתער את הבשר והדם ואז יניחם בסיד", ואילו כאן (בעמ' ס) הוא מדבר לאחר ההוצאה מהסיד. אם כן, אי אפשר להבין שכוונתו לומר שתישאר רק השכבה השומנית כעור בפני עצמו, כי עיקר השכבה הזו כבר לא קיימת, והמעין יראה שבכל דבריו הוא אומר "שם קלף", "שם דוכ", "נקרא דוכ", ואינו נוקט בלשון קלף ודוכ' לבד.

האוצר ♦ גיליון מ'

ועכ"פ הוכחנו שלפי רב האי הליצה היא הקלף, והדרמיס הוא הדוכסוסטוס, והכתיבה על שניהם היא במקום דיבוקם בדווקא, ומשמע לכאורה שבכל מקום אחר שיכתוב קלף ומזוזה הוא פסול.

ומתשובת רבינו תם, המובאת בהגהות מרדכי סי' תתקנ"ט, עולה שמלבד פירוש רב האי לסוגיה בשבת היה בידי חכמי אשכנז עוד מסורת מדברים נוספים שאמר רב האי בזה, וז"ל: **"כתב ר"ת וז"ל אומרים הגאונים: גויל מעור שלם כמו שהוא, מעופץ לצד שיער, וכדאמרינן בריש ב"ב גויל אבני דלא משפייא, ומצד הבשר אינו נאה לכתוב מפני גידי הבשר והשמנונית. והכי אמרי' בירושלמי במ"ס כותב על הגויל במקום שיער, ואם שינה פסול. ודוכסוסטוס הוא העור הנחלק לב', אותו שלמעלה מצד השיער קרוי קלף, לפי שנקלף מעל חבירו, והשני לצד הבשר קרוי דוכסוסטוס, פי' דוך מקום כמו דוכתא פלן. סוסטוס בלשון יוני בשר, וכ"פ בערוך משם רב האי. ועל שניהם כותבין על מקום חתך, בקלף כלפי מקום הבשר, ועל הדוכסוסטוס כלפי מקום השיער, שאין מקום בשר ממש נקלף, ולא מקום שיער ממש כדוכסוסטוס. ומשם מעבדים אותו בעפצים, ומצד שיער אין נאה לכתוב, ולא מצד הבשר, מפני הגידין והבשר והשמנונית, וסימניך כבוד אלהים הסתר דבר."**

כיון שפתח **"אומרים הגאונים"**, וביאר את ענין הגויל שלא מוזכר בערוך, ורק אחרי הביאור העיקרי לשמות שלושת העורות כתב **"וכ"פ בערוך"**, משמע שמתחילה הוא אמר דברים על פי מסורת בביאור שמות העורות, וגם הפירוש של גויל הוא מאותה מסורת שקיבל מהגאונים, ו'הגאונים' זהו הרבה פעמים כינוי לדברים הנאמרים בשם רב האי, ורק אחר כן הוסיף שכן פירש גם בערוך. גם מה שכתב בהמשך, שמצד שיער ממש וצד בשר ממש אין נאה לכתוב עד וסימנך 'כבוד אלקים הסתר דבר', הוא דבר שלא כתוב בערוך. ואין לומר שאלו דברי ר"ת בעצמו, כי נראה להלן שהדבר מובא אצל רבינו יהונתן בשם רב האי, והוא אומר שקיבל זאת מרבותיו ולא מר"ת. וכן נראה מהסימן **"כבוד אלקים"** שלפי הפשט נראה כחסר משמעות, ונראה שיש כאן רמז לענין עמוק, וכבר נודע שכן דרכו של רב האי לרמוז דברים כאלו בדבריו. ולכן נראה שגם זה המשך של אותה מסורת נוספת מרב האי (אלא שר"ת הוסיף בתוכה מספר מילות הבהרה, כפי שנבאר בפרק ב).

ואכן, כפי שציינת, על מסורת זו העידו גם חכמי לוניל ובראשם רבינו יהונתן, כפי שמובא בשאלה שהם שאלו את הרמב"ם (בלאו סי' רפט): **"שאלה: יורנו עוד מה שכתב (בענין סדר הפרשיות)**

לכן נראה שהוא ידע שהקלף והדוכ' המוזכרים אצל רב האי הם הליצה והדרמיס, אך גם הכיר את דברי ר"ת וכוונתו לומר שרק אם הוא מסיר את השאריות השומניות שבצד הבשר יש עליו שם קלף, שהוא כמו הליצה של רב האי, ואם הוא לא יקפיד להסיר את כל השאריות שבצד הבשר יהיה זה נקרא דוכ' שכן לא נעשה בו ההכשר הדרוש בצד בשר כדי שיקרא קלף, נמצא שכוונתו לאותו עור המשמש לנו כקלף, אם הוא לא הוכשר לכתובה בצד הבשר יקרא עתה דוכ'.

ו). נראה שצ"ל 'כקלף'.

ז). כך הבינו האו"ז (סי' תק"מ) והסמ"ג (מ"ע כה), שכתבו שזו הגדרת הגויל לפי רב האי. וכך נראה, שרבינו תם מצטט כאן גאונים, ולא אומר דברים מעצמו מלשונם שהגויל **"מעופץ בצד שיער"**. הוא לא אומר שכותבים על הגויל בצד שיער, אלא שמעפצים אותו דוקא שם ולא כ"כ בצד בשר. לשון זו יכולה להאמר על ידי הגאונים, שהיו מעפצים בגויל את צד השיער יותר מבצד קלף (ראה אשכול אלבק נח ע"א), אך לא סביר שרבינו תם אומר אותה מדעת עצמו, כיון שבמקומו לא היו מעפצים.

האוצר ♦ גיליון מ'

פרשה אחרונה שהיא והיה אם שמע... ואנחנו למדנו מרבנותינו ומהגאונים, ורב האי גאון בראשם ז"ל, דבעינן היות באמצע... וכן גם קבלנו מהם כי הקלף נקרא אותו צד שהשער דבוק בו בעודינו חי [ודוכסוסטוס אותו צד שהיה דבוק בבשר] וכמדומה לי שנמצא בספר הפך מזה, על כן משכנו ידינו עד בא דברך אלינו ויורנו כדת מה לעשות".

נראה שעל פי מסורת זו כתב רבינו יהונתן על הרי"ף מסכת שבת (משניות דף לג ע"א): "שאין כותבין תפילין ומזוזות אלא על עור חלוק לשנים. וכותבין על חצי שהוא מצד השער ששמו קלף כותבין בו תפילין באותן הפנים החדשים שלא היו נראין תחילה, וכותבין על החצי שהוא מצד הבשר ששמו דוכסוסטוס, כותבין בו מזוזה מצד הפנים חדשים שלא נראו בתחלה. כלומר, שהכתיבה באמצע העור, ומזוזה ותפילין כאלו נושקין זה את זה".

וכ"כ עוד לדינא בהלכות מזוזה (ה ע"א), בלי להזכיר את הסימן של הנשיקה.

ובהלכות ס"ת (ד ע"ב), ביאר את הדין בספר תורה: "ואם ירצה לכתוב על הגויל [שהוא] על העור שלא נקלף ממנו דבר אלא שהוא שלם כמו שהיה בעודו על הבהמה, כי אם השער לבדו, צריך שיכתוב מצד שהיה בו השער ולא על מקום הבשר. ועל הקלף שנקלף העור לשנים, ורוצה לכתוב על החצי העליון שנקרא קלף, והוא דק מאד מן הדוכסוסטוס. צריך שיכתוב במקום נחושתן, כלומר בתחתון שלו כשהיה על הבהמה דהינו מקום לבן. ואם שנה פסול, דקים להו לרבנן דהכי עדיף טפי ומתקיים הכתב יותר".

רבינו יהונתן כותב שהגויל הוא עור שלם כמו שהיה בעודו על הבהמה, ממש כלשון רבינו תם בשם הגאונים, ומשמע שהכוונה לעור שלם בשני חלקיו וגולמי כמו שהיה על הבהמה שאינו מתוקן בצד בשר, וכותב שהעליון הוא דק, כפי שיודע כל מי שמכיר את העורות, ומשמע שגם הוא הכיר את חלקי העור. ונראה שהסימן של הנשיקה של התפילין והמזוזה הוא כעין פירוש של רבינו יהונתן לאותו סימן של רב האי "כבוד אלקים הסתר דבר", שכן נשיקה היא בסתר. הוא לא מזכיר את ר"ח והערוך, וגם לא את תשובת ר"ת, ואומר שקבלה מרבנותיו שזו היא דעת הגאונים, ורב האי בראשם. רבו של רבינו יהונתן הוא רבי משה מנרבונה, שתלמידיו הם הראב"ד והרז"ה ובית מדרש זה כמעט שאינו מזכיר את דברי רבינו תם. ולכן נראה שמסורתם אינה לקוחה מפירוש רב האי על הגמרא או מתשובת ר"ת, אלא זו קבלה שהיתה בידם, כמו הקבלה על סדר הפרשיות, שאינה כתובה אצל רב האי במקום הידוע לנו, אך הם מעידים עליה. והוא אשר כתבתי לעיל, שיש שני מקורות לדברי רב האי, וכל דברי ר"ת הם מרב האי.

אלא שבכל זאת הרמב"ם (תפילין א, ז. לפי הנוסח בכל כתיב), וכן בתשובותיו בלאו סי' קלט, קנג, רפט) נשאר בדעתו שדוקא החלק התחתון העבה הוא הקלף, והעליון הדק הוא הדוכסוסטוס.

לעיל הבאתי את שאלת חכמי לונל, וז"ל הרמב"ם בתשובתו:

"תשובה: זה שעלה על דעתכם בסדור הפרשיות ובקלף שהוא החלק הרק שהשער דבוק בו.

כך היתה דעתי מקודם ככם ותפילין שהיו לי בארץ מערב כך היו... והרבה גאונים חלקו על דבר זה. ואמרו לי חכמים נאמנים שפתחו תפילין של הגאון רבינו האי זצ"ל ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבורי..."

האוצר ♦ גיליון מ'

וכן לענין קלף ודוכסוסטוס, טעות גדולה טעה כל האומר כך כמו שעלה על דעתכם, שהדבר ידוע שאנו מצריכין שתהא הכתיבה תמה נאה ביותר. ובפירוש אמרו חכמים ז"ל שהכותב על דוכסוסטוס יכתוב במקום שער והכתיבה שעל הקלף תהיה במקום בשר. אם האמת כמו שמקצת גאונים אומרים (שהקלף) [נראה דצ"ל שהדוכסוסטוס] הוא החלק העבה מן העור שעל הבשר שקורין הערביים ר"ק ועושין אותו בסיד, ועושין לו שני פנים אחד לבן וחלק ביותר שהוא הנאה לכתיבה, והוא הדבק למקום הבשר, ואחד יש בו אדמימות מעוטה, ואינו חלק, והכתיבה בו מפורזת ומטושטשת הוא מקום השער, (והדוכסוסטוס) [נראה דצ"ל והקלף] הוא מקום החלק הדק מן העור שקורין אותו הערביים קש"ט, ויש לו שני פנים, האחד נאה לכתיבה והוא מקום השער, והפנים האחרים שהיו דבוקים בחלק העבה אינו ראוי לכתיבה כלל, אלא היא נבלעת בהן וכל האותיות יהיו מטושטשות. נמצא לדבריהם ולדברי האומרים ככם תהיה הכתיבה בקלף ובדוכסוסטוס במקומות רעות ופחותות שאין הכתיבה מעולה בהן.

והראיה השנית כמו שהכרעתי בה דברי האומרים כדבריהם שכתבתי בחבור זה, הדבר ידוע שס"ת הוא מקודש יותר מתפילין, והתפילין יותר מקודשין מן המזוזה, וכך היא הלכה למשה מסיני, שיהיה עור כל אחד ואחד מהן חזק ובריא כדי לעמוד ולהתקיים כפי קדושתו, ס"ת על הגויל עור שלם ותפילין על הקלף שהוא חצי העור העבה, ומזוזה על חצי העור הדק. נמצא כל אחד לפי מעלתו בקדושה מעלת עורו במקומו וכתובת כל אחד משלשתן במקום הנאה לכתיבה כדי שיהיה כתיבה תמה".

הרמב"ם מביא כאן שתי ראיות, שנדון בהן לקמן בפרקים ג-ד, אך מכל מקום בתשובה זו, שנכתבה באחרית ימיו, הוא אינו מערער על המסורת שכך דעת רב האי גאון, אלא מודה שדעת מקצת מהגאונים כדברי רבינו יהונתן. למרות שבתשובה שקדמה לתשובה זו (סי' קלט) כתב הרמב"ם שדעתו היא כדעת רב האי, ומשמע שהוא לא נשאר בהכנה זו של דברי רב האי, ואף נטה לקבל מרבינו יהונתן שזו היא דעת רב האי.

(ח). כדברי הרמב"ם על סדר הפרשיות עולה מדברי רב האי המובאים בעיטור (שער א סוף ח"ג). הרב עמנואל מולקנדוב (גליון האוצר יז עמ' כא) כתב שכן עיקר, מפני שדברי העיטור הם מהלכות תפילין שסידר רב האי, שנמצאו לאחרונה בשלמות, ואי אפשר לומר שהוא חזר בו, כי שם לא הזכיר כל שיטה אחרת. ולענ"ד אכתי יש לומר שאחרי כתיבת הל' תפילין חזר בו רה"ג. ועוד יש לומר שלרב האי היו שני תפילין כדעת האר"י ז"ל, ובהלכה כתב כרש"י, שכן הוא העיקר לפי הפשט, אבל לתלמידיו אמר גם להניח כסדר של ר"ת, וזו המסורת שהגיעה לחכמים שבדרום צרפת.

(ט). בנדפס כתוב "ומזוזה על חצי ר"ק", אך צריך להיות כפי שכתבנו, שכ"ה בכת"י המצויינים בהערות במהדורת בלאו, והוא הנוסח של הכסף משנה והמגדל עוז בהביאם תשובה זו. כ"כ הרב ולדמן במאמרו המצויין בהערה הבאה.

(י). תשובה רפט היא מתשובות הרמב"ם לחכמי לוניל שכתב בזקנותו. הרב קאפח בספר הזכרון לרב ניסים (ח"ב עמ' רלג) טען שהתשובות מזוייפות, והרבה בקושיות על לשונן ותוכנן. והשיב עליו שם הרב שילת (שם בספר הזכרון) שא"א לומר שהן מזוייפות, כי הרמב"ם מזכיר באגרת לרבי יהונתן, ראש חכמי לוניל, שהם שלחו לו שאלות והוא השיבם, וגם מוצאים אצל חכמי לוניל ובנו רבי אברהם התיחסות לגוף התשובות שלפנינו, אלא שבגלל העומס והקשיים הרבים שהיו לרמב"ם בזקנותו, חלו בהן שיבושי לשון. הרב קאפח השיב על זה, שלדעתו אמנם חכמי לוניל שלחו לו שאלות וקיבלו תשובות, אך לא הרמב"ם אלא מישהו אחר שלח להם תשובות מזוייפות בשם הרמב"ם. לענ"ד נראה רחוק מאוד לחדש זיוף משונה כזה. ואכן הרב אליהו נחום ולדמן, במאמר נרחב (קובץ חצי גבורים ח"ח עמ' רט), מחזק בראיות רבות את ייחוס התשובות לרמב"ם, ומרבה בתמיהות על דברי הרב קאפח, ומשיב על כל שאלותיו אחת לאחת. גם בנידון דידן, נראה שהשאלה אכן נשאלה על ידי רבינו יהונתן, שהרי הוא כתב בפירושו לרי"ף בדיוק כפי שכתוב בשאלה בשם רב האי, וגם

האוצר ♦ גיליון מ'

ובעיטור (הלכות תפילין דף נה טור ג) כתב:

"והשתא אצטריך לפרושי מהו קלף ודוכסוסטות וגויל. ושמעתי שהקלף הנקלף נקרא בלשון [חכמים]"^א דוכסוסטות שנגרד ב"פ, אחד במקום בשר כמו שגורדין העבדנין, ואחד במקום של שיער כגון שגורדין ממנו, ולישנא דדוכסוסטות דו - שנים, כסוסטות - גרידה, והקליפה שנוטלין ממנו הוא הקלף. וכן מצאתי בשם ר' האי, וכותב על הקלף במקום בשר (כצ"ל לפי כת"י, ולא כבנדפס 'שער'"), והם הפנים הקלופים כנגד מקום השיער, ועל דוכס' במקום שיער (כצ"ל ולא כבנדפס 'בשר') והן הפנים שכנגד הבשר. ומזוזה ותפלין נכתבין במקום שנקלף, ומנחא בה סימנא כבוד אלהים הסתר דבר, ששניהם נכתבין במקום הסתר. ולהאי פי' הרוצה לכתוב תפלין גורר מקום הבשר עד חציו שישאר הקליפה וכותב במקום הגרר, וכן כותב מזוזות גורר השער כולו וכותב (על) מקום הגרר... (כאן הביא את דברי רש"י בזה).

ורבוותא פירשו עור שלם שאינו נקלף ומעובד כהלכתא הוא גויל, ולשון גויל כדגרסינן אבני דלא משפיין, וכשהוא נחלק לשנים, הקלף הוא קלף, והקליפה הוא דוכס' לפי שהוא הגרידה השנייה".

נראה שהעיטור, כמו רבינו יהונתן, לא ציטט את מה שכתב מפירוש רב האי לגמרא בשבת המובא בערוך, אלא מהמסורת שמצא בשם רב האי, שהניח בדבר סימנא "כבוד אלקים הסתר דבר". ואפשר שכוונתו היא שכך הוא מצא בדברי רבינו תם, כי העיטור¹⁸²⁰⁴ בניגוד לרבינו יהונתן עמד בקשר מכתבים עם רבינו תם, והוא לא הביא את הפירוש שכתוב בר"ת למילה דוכ', שזה לא נראה לו, ואפשר שאינו מדברי רב האי. אלא הוא פירש את משמעות השם על פי שמועה אחרת מלשון יוון, במילים שמתייחסות לעור שגורדים אותו שתי פעמים (לפי זה הקלף שלנו צריך להיות דוכ', ולכן לשיטתו הוא קלף דוקא לפי הרבוותא). עכ"פ, העיטור אומר שהמחלוקת היא בין רב האי גאון ל'רבוותא'. הכינוי רבוותא אינו מתייחס לרמב"ם, כי בכל ספרו כך קורא העיטור לחכמים מהדור שלפניו, החל מהרי"ף. העיטור עצמו כותב ראיות שמהן מסתבר לו כשיטת הרבוותא, וזה בהתאם לשיטתו, שהקלף שלנו הוא קלף רק לשיטת הרבוותא. אך הוא אינו מייחס שיטה זאת לגאונים, וברור שלדעתו בגאונים יש רק את שיטת רב האי, כמו שאמר רבינו יהונתן. גם בספר ההשלמה ובספר המאורות (שבת עט ע"ב), כשהם מביאים מחלוקת זו, מציגים אותה כמחלוקת בין הגאונים לרמב"ם.

תוכן התשובה שצ"ל שהקלף הוא התחתון לפי הכרת טבע העורות מובא בתשובה אחרת של הרמב"ם (סי' קלט). גם את החילוף בין קלף לדוכ' שהצגנו למעלה הציע הרב ולדמן. חילוף כעין זה מצוי אגב שיטפא, ויתכן שכך היה גם במקור שכתב הרמב"ם בעצמו. ואינני מתייחס כאן לשינוי בנוסח התשובה בתשובות פאר הדור סי' יט, שאינו תואם לכתבי היד וגם להגיון (לפי הנוסח שם הרמב"ם כותב שדעתו היא דעת "שאר הגאונים", והרי גם בתשובה קלט הוא לא ייחס את דעתו לשאר גאונים אלא לרב האי בלבד. אלא נראה שהנוסח בפאר הדור הוא שנוי המעתיק בגלל הקושי הלשוני שנוצר מחלוף המילים בין קלף לדוכ').

יא. כצ"ל לפי כת"י אוקספורד, ולא כבנדפס "לשון יוון", אך אין נפקא מינה בזה כי לפי שתי הגירסאות כוונת העיטור היא שכך אמרו חכמים לפי לשון יוון, כדמוכח מהמילים שהביא, שהן שתי מילים ביוונית.

יב. כ"ה בכת"י אוקספורד, שנחשב המדויק שבכתה"י של העיטור.

יג. בכל ספרו הביא דברים בשמו רק פעם אחת, ושם כתב ר' משה בן מיימון (מאמר א - דף ח טור ג).

האוצר ♦ גיליון מ'

ומדברי הרב יהודה אלמאדרי, תלמיד הרמב"ם, בפירושו לשבת ע"ב (תורגם במאמר של הרב זיו עסיס 'מהו קלף' ועו"מ), נוכל לדעת מי הם ה'רבוותא' שחלקו על רב האי, וז"ל:

"אמר הגאון ז"ל (הוא תוארו הרגיל של רב האי) כי תואר הקלף והדוכסוסטוס כאשר יקח העור יחלוק ויקלוף בחצי, והחצי אשר בו השער הוא אשר שמו קלף כיון שנקלף מן העור. והכתיבה בקלף תהיה מן הצד החלוק לעבר הבשר ולא לצד השער. כאומרו קלף בצד בשר. ואולם לחלק אשר דבוק בבשר הוא אשר שמו דוכסוסטוס, והכתיבה עליו תהיה מן צד החלוקה החלוק לעבר השער ולא מן הצד הדבוק בבשר, כאומרו 'דוכסוסטוס קלף שנטלה קליפתו מצד השער' (כנראה כוונתו שכך כתב רש"י בשבת ע"ב שהרי זו לשון רש"י שם).

והרב פסי (הרי"ף) פירש קלף ודוכסוסטוס היפך זה, ישים הקלף החלק הדבוק בבשר. וישים הדוכסוסטוס החלק אשר בו השער. זה מה שקיבל ממנו ר' יוסף ז"ל (ר"י מגאש), וכך פסק רבינו משה (הרמב"ם) ז"ל.

מבואר שהוא הכיר את דברי רב האי, ולדעתו כך היא גם דעת רש"י, אך חידש לנו שהר"י מגאש מסר שהרי"ף פירש להיפך, וכ"פ הרמב"ם. ומסתבר שהר"י מגאש הוא הרבוותא המוזכר בעיטור¹.

גם הרמב"ן (בחידישו לשבת ע"ב) כתב שהעיקר הוא שהעור התחתון הוא הקלף, ואחריו כתבו כך כמה ראשונים מחכמי ספרד².

(ד). כפי שצינתי לעיל, בתשובות הרמב"ם סי' קלט כתב שדעתו כדעת רב האי שהקלף הוא התחתון, והרשב"א (א, תק"פ) כתב שכה בתשובת רב האי. אך נראה שהרמב"ם והרשב"א לא ראו את פירוש רב האי עצמו לסוגיה זו. ואף שהרשב"א בחידושו מביא את פירוש רב האי הרבה פעמים, אין ללמוד מזה שהיה לרשב"א את פירוש רב האי גם על הדפים האלו, כי אין חידושי הרשב"א על דפים אלו (את דברי ר"ח אין להחשיב כעדות של רב האי על מנהג חכמי בבל, כאשר לא רואים את שני הפירושים זה מול זה, כמו שמציג בספר הנר), ולכן נראה שמסקנתם על דעת רב האי היא על יסוד דבריו בתשובת הרכבי סג, שנביא בפרק ח, בדיון על עור מעובד בסיד. מלשונו שם אפשר להבין שרב האי סובר שהקלף הוא התחתון. אך ראה בדברינו לקמן בפרק ח ביאור מדוע אין בדבריו סתירה. עכ"פ נראה שהרמב"ם לא נשאר בטוח בדעתו שזו דעת רב האי, כי בתשובה לחכמי לונגל (סי' רפט) הרמב"ם מציב כנגד מסורתם בשם רב האי על סדר הפרשיות שמועה שלו בענין סדר הפרשיות, אבל על מה שאמרו שהוא החלק העליון לא אמר שבתשובה של רב האי כתוב אחרת, ואף אומר שאכן מקצת גאונים אומרים כדבריהם. משמע שלאור דבריהם הרמב"ם חזר בו מהבטחון שיש ליחס דעה זו לרב האי, וכנראה הוא משום שבתשובה סג הדברים אינם מפורשים. יש אחרונים שכתבו שהריטב"א (שבת ע"ב) כתב כשיטת הרמב"ם בשם הגאונים, אך לענ"ד אינו נכון. אמנם הריטב"א נוקט בלשון גאונים, אך ניכר להדיא שכל מה שכתב שם הוא על יסוד דברי העיטור, שהמחלוקת היא בין רב האי לרבוותא, אלא שהריטב"א כתב שהמחלוקת היא בין 'הגאונים', כי ה'רבוותא' של העיטור נחשבים אצלו כגאונים, היות שהם קדמו לו. ההבדל בין הריטב"א לעיטור הוא רק שבמקום פירוש של העיטור למילה דוכסוסטוס, חידש הוא פירוש אחר, שסוסטוס זה שיער. לכן ברור שאין כונתו כלל לומר שהוא ראה בדברי הגאונים שלפני הרי"ף דעה אחרת.

טו). יש להקשות: אם הרי"ף חלק על רב האי ור"ח, איך הוא לא כתב בזה דבר בהלכותיו. ואולי י"ל שהרי"ף העדיף את השתיקה בדברים שבכתב, כי הוא לא הגיע למסקנה זו ממסורת אחרת או מראיות אלא מהמנהג. מנהג העולם היה לכתוב על הר"ק, שהוא הקלף שלנו המעובד בסיד, כמובא בתשובות הרמב"ם (סי' רצד) שהרי"ף והר"י מגאש לא אמרו דבר נגד הקריאה בר"ק שהיתה נהוגה במקומם (נדון בזה להלן בפרק י). לכן מסתבר שהרי"ף ידע שהיתה מחלוקת בגאונים על כשרות הר"ק, ומזה הוא הסיק שיש מחלוקת גם על מקום העור, שכיון שהוא החלק התחתון של העור נראה שהגאונים שהכשירוהו נוקטים שהקלף הוא התחתון. אך כיון שלא היו לו ראיות הוא העדיף לא להתייחס לזה בהלכותיו. גם מסגנון תלמיד הרמב"ם נראה שהרי"ף לא קבע זאת בודאות, ולכן לא נאמר הדבר בכתובים.

האוצר ♦ גיליון מ'

ואחרי שראינו את המקורות בראשונים למחלוקת זו נבוא להכרעת השו"ע (או"ח לב, ז), וז"ל: "הלכה למשה מסיני, תפילין על הקלף ולא על הדוכסוסטוס ולא על הגויל. כותבין על הקלף במקום בשר, ואם שינה, פסול. מהו קלף ומהו דוכסוסטוס, העור בשעת עיבודו חולקין אותו לשנים, וחלק החיצון שהוא לצד השער נקרא קלף, והפנימי הדבוק לבשר נקרא דוכסוסטוס, ולפ"ז כי אמרינן כותבין על הקלף במקום בשר, היינו במקום היותר קרוב לבשר, דהיינו במקום חבורו כשהוא דבוק לדוכסוסטוס. וקלפים שלנו שאין חולקים אותם יש להם דין קלף וכותבים עליהם לצד בשר, שמה שמגררים קליפתו העליונה שבמקום שער אינו אלא כדי מה שצריך לתקנו ולהחליקו. ואפילו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כך, ומצד הבשר גוררים הרבה עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד".

חזינן שהשו"ע הולך בדרכם של הראשונים הסוברים כרב האי, והתעלם לגמרי מדברי הרמב"ם. ונראה שאכן כך צריך להכריע, כי רב האי העיד על המנהג של מרכז התורה הבבלי, שבודאי אינו מנהג שהתחדש בימיו. ככל הנראה לרי"ף ולרמב"ם לא היה ברור שכך היה המנהג הידוע אצל הגאונים, אך לאור מה שידוע היום בבירור דעת רב האי, נראה ברור שכך היה המנהג אצל הגאונים מאז ומעולם כיון שקשה להאמין שבדבר כזה יפול שיבוש ומחלוקת מימי הגמרא, ואין לומר שחל בזה שיבוש בלא ראיה מוחלטת".

השו"ע הוסיף שהקלף שלנו נחשב למעשה ככתיבה על העור העליון, ולא כפי ההבנה הפשוטה שהקלף שלנו הוא החלק התחתון. ולפום ריהטא נראה מלשונו "עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד" שהשו"ע מבין שהגירוד שעושים האומנים יוצר מצב שנשאר אך ורק החלק

(טז). הר"י הופמן (מאמר 'עטרת הקלף ליושנה') הבין מתחילת דברי הרמב"ם בתשובה לחכמי לונגל, שבספרד היה מנהג העולם שהקלף הוא העליון, ולכן הקשה איך מתעלם הרמב"ם ממה שהעולם. וכדבריו, שבספרד מנהג העולם היה לכתוב על הקלף כתבתי גם אני בירחון האוצר לו עמ' קלג. אך עתה נלענ"ד שמה שכתב הרמב"ם על זמן היותו בארץ המערב מוסב אך ורק על זה ששם הניחו תפילין כרבינו תם שהיו באמצע, ולא כתב מה נהגו בשאלה איזה צד הוא הקלף, כי רוב העולם שם בכלל השתמש בר"ק, ולכן הכרעת הרמב"ם והרמב"ן אינה נגד מנהג העולם. עכ"פ, מסתבר שהרמב"ן הכיר את תשובת רב האי בהרכבי סג, שהרי הוא הביא בשם הנגיד חלק ממנה במלחמת ה' סוכה ה' ע"ב, ומסתבר שהנגיד הביא את כולה, והרמב"ן רק מצטט את החלק הנוגע לדיון שלו שם, ובכל זאת הוא לא ייחס את דעתו בענין השאלה איזה חלק הוא הקלף לדעת רב האי. נראה מזה שלא היה ברור לו שאפשר להסיק מה דעת רב האי מתשובה זו, ואף שהוא הכיר את פירוש ר"ח לא ידע האם מה שכתוב אצלו שהקלף הוא העליון זו אכן דעת הגאונים, שכן הוא לא ראה את פירוש רב האי. ואולי משום שהוא ידע שבד"כ ר"ח מביא את רב האי וראה בדברים אלו כעין סתירה לתשובתו, לא רצה להביא את דבריו.

(יז). בב"י ובכס"מ כתב שאף שהרמב"ם כתב בתשובה לחכמי לונגל שהקלף הוא התחתון, יש לפסוק כפי הגירסה ברמב"ם שהוא העליון, כי כנראה הרמב"ם חזר בו ממה שכתב בתשובה. יש שכתבו שכיון שלפי כל כתה"י רואים שהגירסה הנכונה בהלכות הרמב"ם היא שהקלף הוא התחתון, וגם התגלה שכך סבר הרי"ף, צריך לפסוק שהקלף הוא התחתון, כפי הכלל במקרה שמתברר לנו שדעת הרי"ף והרמב"ם אינה כפי שחשב השו"ע בדעתם. אך לפי מה שכתבתי, נראה שאין להחיל כלל זה בנידון דידן, כי מלבד שעדיין לא ברור שהרי"ף קבע כך בודאות, בהקדמת בית יוסף כתב שאם רוב חכמי ישראל חולקין על דעת הרי"ף והרמב"ם ופשט המנהג בהיפך מדעתם, אין לפסוק כרי"ף והרמב"ם, ובנידון דידן נראה שלפני הרי"ף והרמב"ם כל חכמי ישראל לא סברו כך ופשט המנהג בהיפך (והנוהג לכתוב על ר"ק אין ממנו ראיה, כי נתנו טעמים להכשירו גם בלי להכנס להכרעה איזה חלק הוא הקלף כשמעבדים בעצמים). זו הסיבה שהכס"מ נוקט שהרמב"ם חזר בו, כי תמוה לומר שהרמב"ם הולך נגד המנהג של כל הגאונים. לכן אף שהתברר לנו שהרמב"ם לא חזר בו מפסק ההלכה שהקלף הוא התחתון, אין לנו לסור מפסק ההלכה כרב האי.

האוצר ♦ גיליון מ'

החיצון, שהוא הקלף בלבד. אך דא עקא, שהליצה דקה מאוד, ואין כל אפשרות שעל ידי גירוד מלמטה הגיעו אי פעם למצב שהיא תשאר לבדה, ולכן דברי השו"ע צריכים ביאור.

הרב יוסף כהן (אור תורה סיון תשנ"ג) כתב שהמעבדים לא הבינו מה שעושים, וחשבו שהם יוצרים את הקליפה העליונה, אך מעשי אבותיהם בידיהם, שהיו מגרדים את הקליפה העליונה, ובכך יצרו את העור, שהוא הקלף על פי שיטת הרמב"ם, הסובר שהדרמים הוא הקלף. הוא הסיק מזה הלכה למעשה שיש לדקדק להסיר בגירוד את הליצה. אך המפעלים בימינו לא מקפידים להסירה, וסומכים על המשתמע מהשו"ע שאין הקפדה בזה, ונמצא שלדבריו הקלף שלנו אינו כשר.

דברי הרב יוסף כהן עוררו פולמוס. היו רבנים שתמכו בו, ואף עשו מעשה לגרד מספרי תורה את הליצה, אלא שכנגדם כתבו רבנים אחרים בחריפות שאין לחייב להוריד בכוונה את הליצה, וכמובא בגליונות אור תורה ובספר הלכה ברורה של הרב דוד יוסף (ח"ב על ס' לב אוצרות יוסף עמ' סח). עוד הביאו בשם הגר"ע יוסף שאם גרד את הליצה יש להמנע מלהשתמש בספר, משום חשש מוציא לעז על הראשונים. אמנם, הר"מ חימי (באתר 'הרב מיכאל חימי מוהל ומו"ץ') כתב להעיר על צד החשש הזה, דידוע שהראנ"ח (ח"ב ס' יא) כתב ש'מוציא לעז' נאמר דוקא בעניני גיטין ואישות, שהמחמיר הוא כאומר שהבנים שהם ממזרים ח"ו. אבל בשאר איסורין אין לחוש לזה. והגרע"י בעצמו (יבי"א אבהע"ז ה, ה) כתב שהסכימו לזה הפוסקים, והורה הלכה למעשה שאין למנוע ממי שרוצה להחמיר שלא להוציא לעז על הראשונים. לענ"ד, כנראה לדעת הגרע"י הדבר תלוי בדרך שבה מעלים את הטענות.

מכל מקום, גם מי שכתב שאין לגרד במתכוון את הליצה, אינו הולך בעינים עצומות אחרי מרן, כי מהשו"ע משמע לכאורה שיש לגרד בצד הבשר הרבה, והמפעלים משאירים את צד הבשר ללא גירוד משמעותי כי הוא נוח לכתיבה, וגם כדי לא להגיע למקום השערות, שזה עשוי לכער את הקלף. ועוד, שכשרוצים לדקק את הקלף, מגרדים דוקא מצד השער. וכך כתב הרב דוד יוסף בספרו הלכה ברורה (שם): "שאר המעבדים גוררים הרבה מן הצד הפנימי, ומאידך גוררים מן הצד החיצון יותר מן השכבה הדקה, ונמצא לפי זה שיריעות אלו לדעת השו"ע אינם קלף". וא"כ, צע"ג גדול על מה סמכו, שלכאורה העור שלנו אינו קלף בין לשיטת רב האי ובין לשיטת הרמב"ם (שלפעמים לא מגרדים בצד שיער חלק מהעור)?

על ענין זה כתבתי את הספר גויל וקלף בשנת תש"ס (הוצאת המכון לרבני ישובים). הראיתי שם את חולשת תירוצי האחרונים, והעליתי שיש להצדיק את המנהג דוקא לפי הסברה שכל עור שמוכשר לכתיבה בצד הבשר נחשב קלף, והיא דעת רבינו תם. וביארתי שלדעת ר"ת אמנם בזמן הגמרא הקלף היה בדרך כלל הליצה, אך מכל מקום אין פסול בעשית קלף עבה יותר מהדרמים, שכן עיקר גדר קלף הוא עור שמוכשר לכתיבה בצד הבשר. ומכל מקום, כתבתי שיש הידור לקחת עורות מעופצים, מפני שהרמב"ם פסל עיבוד בסיד, ויש מקום להדר ולחוש לשיטתו.

לאחר הוצאת ספרי בתש"ס נכתבו עוד כמה וכמה ספרים ומאמרים¹. אך אחרי העיון בדבריהם נלענ"ד שעדיין העיקר כפי שכתבתי בספר גויל וקלף, אלא שעכ"פ יש דברים שצריך

(ח). ראה את המאמרים של אחייני, הרב"צ אוריאל, באתר ישיבה: 'הקלף מסיני', 'על זיהוי קלף התפילין', 'השלמות חשובות לשני מאמרי' (שם). ובמאמרו של הר"מ חימי, שאסף גם עוד מאמרים באתר שלו, וכן יש עוד מאמרים שאזכיר

לנסח שוב, לאור השאלות שעוררו, ומה שהתחדש בכת"י שנמצאו. ולכן אבוא לברר שוב את עיקר הדברים.

ב.

רבינו תם: אם הוכשר לכתיבה בצד הבשר הוא קלף, ולא דוקא הקליפה העליונה.

הב"י מציין כמה ראשונים בענין הכשר הקלף שלנו, שנעמוד עליהם לקמן בפרק י, אך כולם נסמכו על רבינו תם. והנה, מעיון בגוף דברי ר"ת נראה שלדעתו שהגדרת קלף היא אך ורק במה שהוא מוכשר לכתיבה בצד הבשר, וממילא בעיבוד סיד מה שצריך להסיר בצד הבשר הוא אך ורק השכבה השומנית עד עצם העור, והקלף כשר בין אם יגרדו הרבה בצד שיער, ובין אם לא יגרדו שם כלל. לפי זה, סר הפקפוק בקלף שלנו. ואביא את המקורות בהם מפורשים הדברים באר היטב:

א. בהגהות מרדכי (מנחות פרק הקומץ רבה רמז תתקנט) הביא את לשון רבינו תם בענין זה:

"כתב ר"ת וז"ל: **אומרים הגאונים: גויל מעור שלם כמו שהוא, מעופץ לצד שיער, וכדאמרינן בריש ב"ב גויל אבני דלא משפייא, ומצד הבשר אינו נאה לכתוב מפני גידי הבשר והשמנונית. והכי אמרי' בירושלמי במ"ס כותב על הגויל במקום שיער, ואם שינה פסול. ודוכסוסטוס הוא העור הנחלק לב', אותו שלמעלה מצד השיער קרוי קלף, לפי שנקלף מעל חבירו, והשני לצד הבשר קרוי דוכסוסטוס, פי' דוך מקום כמו דוכתא פלן. סוסטוס בלשון יוני בשר, וכ"פ בערוך משם רב האי. ועל שניהם כותבין על מקום חתך, בקלף כלפי מקום הבשר, ועל הדוכסוסטוס כלפי מקום השיער, שאין מקום בשר ממש נקלף", ולא מקום שיער ממש כדוכסוסטוס. ומשם מעבדים אותו בעפצים, ומצד שיער אין נאה לכתוב, ולא מצד הבשר, מפני הגידין והבשר והשמנונית, וסימניך כבוד אלהים הסתר דבר.**

וקלפים שלנו דין קלף יש להם, שהרי עכשיו מסיר מהקלפים הגידים והשמנונית וקליפה דקה שקורין אשקרניר², וכשירים לכל דבר למזוזה ותפילין וס"ת, דעיבוד שלנו חשוב ועושה מקום הבשר נוח לכתוב.

וי"מ דעכשיו דין גויל או דוכסוסטוס יש להם עתה, וכותב ס"ת מצד השיער, ועליהם הכתוב אומר עינים להם ולא יראו, כי ידוע שהלבן טוב יותר ומתקיים יותר מן השחור.

בתוך דברי. באופן כללי במאמר זה לא הרחבתי בדברים שכתבו אחרונים לפני הוצאת ספרי בשנת תש"ס, שבהם כבר דנתי שם, אלא התייחסתי יותר למאמרים שכתבו אחרי שנה זו.

יט). נראה שצ"ל 'כקלף'.

כ). קליפת האשקרניר היא דבר נוסף על השומן והגידים, לכן היא לא יכולה להיות השכבה השומנית. אך יש לעיין, אם קליפת האשקרניר היא הקליפה השקופה שיש בין השומן לעור או שהיא הליצה. הר"מ חימי (במאמר ששלח לי) כתב בשם ד"ר שפרבר שבצרפתית עתיקה escorner היא קליפת העור, ואפשר שמזה נשאר היום המילה corne, שמתייחסת לעור העבה הקשה שבכף הרגל. לפי זה, הסיק הרב חימי שהיא הקליפה שמסירים האומנים, שעליה מדבר ר"ת בסוף דבריו, והיא הליצה, וביאר שלדעת ר"ת חייבים להסירה כדי שיהיה קלף, שאם לא כן הוא יהיה בגדר קלף - גויל ולא

האוצר ◆ גיליון מ'

ועוד, אי דין גויל יש, א"כ יפסל בתפילין ומזוזות כדאמרינן בהמוציא, ואי דין דוכסוסטוס, יפסל בתפילין, דאין נכתבין אלא על הקלף כדאמרינן לקמן, ואי משום הקליפה שמסירים האומנים, אין זה אלא תיקון בעלמא, ואינה עבה כ"כ שיהא שם קלף עליה".

לעיל בפרק א הראיתי שמ"אומרים הגאונים עד הסימן כבוד אלקים" הם מדברי רב האי. אכן, נראה שעכ"פ המילים "מפני גידי בשר ושמנונית" הן תוספת של רבינו תם, שהרי רב האי מדבר רק על חלוקת הליצה מהדרמיס, וקורא לשניהם יחד "מגילתא", שפירושו הפשוט העור המיועד לגויל, משמע שבגויל כבר אין את השכבה השמונית. וכן מסתבר, שכדי שגויל יהיה מוגדר כאבני בנין, שהוא דבר שלם ולא מעובד בצד בשר אין צורך שישאר בו שמנונית וגידיים, שמעצם שמם מוכח שאינם עור. אלא שר"ת, שלא היו שכיחים במקומו גוילים, הוא שמוסיף את מילות ההבהרה "מפני גידי בשר ושמנונית", ואין כוונתו שיש בגויל גידי בשר ושמנונית, אלא שהוא כתב כך משום שבעיבוד סיד צד הבשר מוכן לכתיבה מיד אחרי הסרת השמנונית, ושאל הקורא כיצד יתכן שיהיה עור שאינו מתוקן בצד הבשר, ולכן כתב ר"ת שהוא באופן שהשמנונית והגידיים נמצאים בו וגורמים לכך שהוא אינו מתוקן לכתיבה²².

ועיקר ביאורו להכשר קלפים שלנו הוא מה שכתב "עיבוד שלנו חשוב ועושה מקום הבשר נוח לכתוב", כלומר אף שבזמנם צד הבשר של הגויל לא היה נוח לכתוב, עיבוד שלנו חשוב ועושה מקום זה נוח לכתוב, ולכן הקלף שלנו מוגדר קלף. נראה מסגנון הדברים ההחלטיים שדבריו לא נאמרו מדוחק כדי לתרץ את המנהג, אלא שלדעתו אין ספק בדבר, עד שהוא אומר על המפקקים 'עינים להם ולא יראו'. וזאת, מפני שכך עולה לדעתו בפשטות מהגדרת הגויל של הגאונים, שהוא עור כמו שהוא שלא הוכשר בצד הבשר, וגם בדוכסוסטוס נשאר הגויל בצד הבשר כשהיה, ולכן צד הבשר לא הוכשר לכתיבה. וממילא מובן שקלפים שלנו אינם יכולים להיות דוכ' או גויל, שכן אצלנו צד הבשר טוב לכתיבה. לדעתו, דברי הגאונים אינם אלא תיאור של מה שהם עשו כאשר הם היו מעבדים בעפצים, כדי להגיע לעור המוכשר לכתיבה בצד הבשר. וזה וזה קלף הם.

המפקקים מסכימים שבזמן חז"ל הקלף היה העליון, אלא שהם סברו שמה שאנו עושים הוא גויל או דוכ'. ר"ת שואל שאם כן יפסל עור זה לתפילין, ואינו כ"כ מובן מה רצה לומר בזה, דאין הכי נמי המפקקים יאמרו שהקלף שלנו פסול לתפילין כי הוא דוכ' או גויל (וכן כתב במדכי שבת סי' שעב שזו דעתם²³)?

גם סגנון דבריו בסיפא אינו מובן, דלכאורה הויכוח הוא בשאלה אם מורידים את הקליפה העליונה, שלטענתם החלוקה היא פיזית בין שני חלקי העור, והקלף שלנו הוא דוכ' כי הוא החלק התחתון, ובפיסקה זו ר"ת בא לומר שגם מבחינת חלוקה פיזית אינם צודקים, אך א"כ היה צ"ל רק 'והקליפה שמורידים אינה הקליפה שבצד שיער שהרי היא היתה עבה וראויה לכתיבה, וזו אינה ראויה', ותו לא מיד. בשביל מה הזכיר שעושים זאת כדי לתקן את העור?

כא). גם הפירוש למילה דוכ' הוא כנראה תוספת של רבנו תם, ולכן רבינו יהונתן והעיסור, שמדברים על אותה מסורת שבידי רבינו תם, לא הביאו פירוש זה.

כב). המרדכי מפרש שהשאלה היא מפני שאין סברה לפסול קלפים שלנו, אך לא ביאר מה הסברה. יתכן שאין כוונתו רק לומר שלא הגיוני שכולם טועים, אלא כוונתו כפי שנבאר לקמן שלא הגיוני שאמרו לנו לעשות עור שפסול לתפילין.

האוצר ♦ גיליון מ'

מסגנון דבריו משמע שהויכוח הוא לשם מה מורידים, ואינו מובן מה אכפת לנו לשם מה הם עושים זאת?

לכן נראה שאמנם בדברים האלו ר"ת לא בא כלל להשיב לגוף השאלה כיצד הקלפים כשרים, כשהם אינם הקליפה העליונה. תשובת ר"ת לשאלה זו נאמרה כבר בתחילת דבריו, כשהוא קבע שהקלף הוא כל עור מוכשר לכתובה בצד בשר, וממילא לא שייך לשאול כיצד הם כשרים כשהם אינם הקליפה העליונה.

הדיון בהמשך הוא בשאלה מה יש לנו להשיב על דברי המפקקים שטוענים שהקלף שלנו דוכ' או גויל, ועל זה הוא אומר "עינים להם ולא יראו", כלומר ראשית, לא יתכן לומר שזה דוכ' או גויל, שכן צד הבשר של גויל ודוכ' לא מתוקן, ואילו בקלפים שלנו מקום הבשר טוב יותר לכתובה מצד השיער.

ובהמשך הוא בא לסתור ראיה שהביאו המפקקים מעצם מה שעושים העבדנים, ומסתמא מעשה אבותיהם בידיהם. המפקקים הבינו שהצורה שבה אנו עושים קלפים נקבעה על ידי הקדמונים, והוכיחו מעצם הגירוד בצד השיער שהוא מיותר מבחינה טכנית, אלא ודאי נעשה כדי להבדיל בין גויל לדוכ', שכן כשלא מורידים את הליצה הוא גויל, ואם מורידים הוא דוכ'. ואת הקלף בזמנו כתבו על הקליפה העליונה, שכן אז היא היתה ראויה לכתובה, וא"כ צריך להשיג קלף כזה מהעור המעובד בעפצים, והתפילין שלנו פסולים.

ומקשה ר"ת על מה שטענו שכן הורו חכמים לעשות כדי ליצור דוכ', שאם נאמר כדבריהם, שכל הענין הוא מקום העור הפיזי, איך חשבו הקדמונים שהורו לעשות את הקלף הזה שנניח תפילין, הרי תפילין פסולים על גויל או דוכ', ואין לנו קלף אחר. אלא ודאי שמה שמסירים אותה אינו מפני הוראת חכמים ליצור גדר של עור מסויים, דכוונתם היתה שנכתוב על עור זה בצד בשר, והוא כשר לכל הדברים. ומה שאתם באים להוכיח מעצם זה שהצריכו להוריד קליפה, י"ל שהקליפה מוסרת אך ורק לתיקון עובי העור², ואין להתחשב בהסרתה כי היא אינה עבה כ"כ ואין שם קלף עליה.

לכאורה, אפשר להבין שבמשפט האחרון "שאיין שם קלף עליה" רצה ר"ת לומר שאין זה הקלף שעליו דיברו הגאונים, כי כך הוא הבין את המציאות, אך לא מובן מנין לו לקבוע זאת בודאות. לכן נראה שרבינו תם אינו אומר שהיא אינה הקלף, אלא שאין עליה שם קלף. כלומר שרבינו תם הבין שאמנם יתכן שהיא הקלף של הגאונים, אלא שעכ"פ לא מסתבר שגם בעיבוד שלנו יש לה שם קלף, שהרי אי אפשר לכתוב עליה. לדעתו, רק חלק עור שאפשר לכתוב בו ראוי לשם קלף, וממילא לא יתכן שבהסרתה יהיה תלוי הדין אם הוא גויל או דוכ'.

כג). באו"ז (הלכות תפילין סימן תקמ) כתב בטעם הגירוד הזה "שמקליפין אותו מצד שיער משום שהם עבים". גם בתיקון תפילין של תלמיד המהר"ם כתב שבעור שליל בגלל דקותו לא גורדים. ומבואר שהגרידה נעשתה לצורך דיקוק העור ולא לצורך הלכתי. וברור שזו אכן כוונת ר"ת במילה "לתקנו", שהרי הוא לא בא עתה להתנות תנאים בעובי הגרידה, אלא להבהיר מדוע אין ללמוד ממה שמגרדים שעושים זאת כדי ליצור קלף או דוכ'.

ב. בכת"י של אחד מחכמי אשכנז (תלמיד הרוקח), המובא על ידי הרב שמואל אלעזר שטרן (קובץ דברי שלום ואמת, שנת תשנ"ג, עמ' יד), ביאר את דברי ר"ת כפי שכתבתי, והוסיף כמה דברים מאירי עינים, וז"ל:

"פירש ר"ת דגויל הוא כשהעור שלם אלא שהעור מוסר (מהבשר. ע.א.), ולצד הבשר אינו מתוקן להיות חלק היטב ונאה, וכותבין במקום שיער שלצד השער הוא חלק ונאה ומתוקן יותר לכתוב מלצד הבשר. וכשקולפין העור לשנים נקרא צד של שער קלף, וצד של בשר קרוי דוכסוסטוס, ופירושו מקום בשר. דוך, זה מקום כדאמרין בדוך פלן, וכן בכל התלמוד דוכתא הוא מקום, וסוסטוס הוא בשר באחת הלשונות. וכותבין על הקלף במקום בשר, הוא מקום הקליפה שהוא נאה, ולכך שם יותר טוב מבצד השער. ועל הדוכסוסטוס גם הוא מקום שער, גם הוא במקום הקליפה שהוא לצד השער, שהוא מתוקן ונאה שם יותר מלצד הבשר, וכן פי' בערוך. וקלפים שלנו יש להם דין קלף, וכותבים עליהם במקום בשר, שגם קלפינו מתוקנים ולבנים כלפי בשר יותר מבצד שיער, ומוסר מהם בצד הבשר יותר מבגויל, ולכך אין כותבים על הגויל במקום בשר שאינו מתוקן מצד הבשר כמו קלף וכמו קלפים שלנו. מזוזות כותבין דוכסוסטוס במקום שער שכן הלכה למשה מסיני תפילין ומזוזות כותבין על הקלף. מאי מקום שער מקום שנקלף הקלף, משום שנמצא כנגד מקום שער, ואין כותבין תפילין במקום שער גופו אלא בפנים שכנגדו. ודוכסוסטוס במקום שער, פנים שכנגד מקום בשרה של בהמה שם כותבין, ואין כותבין בפנים שכנגד מקום בשר. וספר תורה ותפילין ומזוזות יש לנו לכתוב על קלפים שלנו במקום הבשר שיש לו דין קלף כדפרישית.

אמנם יש מעט יחידים שכותבין ספר תורה שלנו במקום שער, ומושכין אותו בגויל או בדוכסוסטוס, כדאמרין שגם בגויל כשמתקנין אותו לכתוב בו כתקון שלו מסירים ממנו לצד הבשר כמו שמסירין עושי הקלפים שלנו בשעה שעושין אותו. והואיל וכן אם לצד השער אין מסירין אלא שער הרי הם כגויל, ואם מסרין מהם לצד השיני הרי הוא כדוכסוסטוס, ולייט עלה רבי יעקב. ולדבריהם יש להשיב היאך כותבי תפילין בקלפים שלנו שאינן כשרים אלא על הקלף כדמוכח בהמוציא יין ובהקומץ, אבל אם נחשב כקלף אז שפיר, דקלף כשר לשלושתן לספר תורה ולתפילין ולמזוזות. ואולם יש שקולפים ומסירין קליפה של צד הבשר כדי לכתוב תפילין על צד של בשר של קליפה העליונה נקראת קלף. ולא יתכן לעשות כן... כי בימי חכמים כשהיו קולפים העור לשניים, והיה זה קלף וזה דוכסוסטוס, היו מתקנים אותו כעין שהוא נאה ונח הרבה לכתוב בקלף לצד בשר והדוכסוסטוס לצד שיער, והם אינם אלא מקלקלין אותה בקליפה שהיו קולפין אותה, אלא שרוצין שיהא עליו שם קלף בקליפה זו. ודבר פשוט הוא דקלפים שלנו אין להם דין גויל ודוכסוסטוס, בודאי לצד בשר יותר נח לכתוב, וגם נאה ולבן יותר מלצד השיער. ואף על פי שקלפים שלנו אינם מעופצים היה מכשיר רבי יעקב, ומפרש ר"ת שאע"פ שדיפתרא דמליח וקמיה ולא מיתכשר בלא עיפון, מכל מקום עיבוד שלנו הוא טוב יותר, מכשר בלא עפצים".

מבואר בדבריו שאכן אין צורך בהשארת השוכבה השומנית, כפי שביארתי גם בדעת ר"ת. הוא תיקן מה שכתב ר"ת על סוסטוס, שהוא מרמז על בשר בלשון יוון, כי אין מילה יוונית כזו,

האוצר ♦ גיליון מ'

ולכן כתב 'באחת הלשונות'. הוא גם אינו מביא את שאלת רבינו תם "עינים ולא יראו", כי הוא ביאר את סברת המפקקים, שהם טוענים שבעיבוד עפצים מורידים אותו דבר שמורידים בצד הבשר בעיבוד סיד. לפי זה, שאלת 'עינים להם' היא רק לפי הבנת רבינו תם, שהכל תלוי בהכשר העור לכתיבה, ואילו הם סוברים שהעיקר הוא מה הם החלקים הפיזיים שהוסרו מהעור. לכן הוא מביא בתחילה את הקושיה השניה של רבינו תם (וכן התוס' ועוד ראשונים מביאים רק אותה). שמכל מקום קשה איך יכתבו על קלף זה תפלין. ועוד הוסיף התיחסות לה'יש שקולפים', שסברו שיהיה קלף רק כשמוריד עור משמעותי בצד בשר, כי גם בגויל היו מורידים בצד הבשר כפי שעושים בקלפים שלנו. (להלן בפרק י נבאר שזו הבנת העיטור והר"ן בדעת רב האי) ואומר תלמיד הרוקח שהם חושבים שרק על ידי גירוד זה יחול עליו שם קלף, ואינו נכון, כי הם אינם אלא מקלקלים את מקום הכתיבה (שהרי מקום החיבור לבשר בעיבוד סיד הוא הטוב ביותר לכתיבה), ולפי ר"ת, שהעיקר כשיטתו, א"צ כלל במעשיהם. וכאן חזר על עיקר דברי ר"ת, שהוא קלף בגלל עצם היותו מוכשר לכתיבה בצד הבשר, ודבר פשוט הוא, ולכן אין מקום לקרוא לקלף שלנו גויל או דוכ'.

ג. בספר הישר לר"ת סימן רפז (מהדורת הרב דבילצקי) איתא:

"גויל הוא שמתקנין אותו כנגד השער, ולצד הבשר מניחין אותו והגידים^{כד} כמו שהוא מופשט מן הבהמה. וזהו משמעותו של גויל כדאמרי' גויל דלא משפיין. ועל שם כך נקרא [[גם הקלף כזה]] גויל. ועליו ראוי לכתוב ספר תורה. וגם היא ראוי לכתוב על קלף ודוכסוטוס. [וקלף הוא נקרא על שם שמקלפין אותו לצד בשר, ואותו שקולפו ממנו^{כז} הוא נקרא דוכ'], ומשמעותו בלשון יון דוך סוס טוס מקום בשר. ונמצא שקלף ראוי לכתוב עליו משני צדדין. מצד בשר שנקלף ממנו דוכסוטוס. וגם מצד שער. ודוכסוטוס הוא אינו ראוי לכתוב עליו כי אם מצד אחד שקולפו והוא נקרא מקום שער [לפי שהגיד בעור כמו שהוא מופשט].

וזהו ששנינו קלף כותבין עליו מזוזה, קלף במקום בשר ודוכסוטוס במקום שיער. מקום בשר שנקרא קלף הוא המקום שנקלף ממנו, ודוכסוטוס מקום שיער שלו הוא מקום שנקלף ממנו, מפני שהוא לצד שיער קרי ליה מקום שער".

לפי הנוסח שבסוגריים, גם כאן מבואר שגדר גויל ודוכ' בהשארית העור בצד הבשר כפי שהוא עם הגידים, וגדר קלף הוא רק בכך "שמקלפים אותו לצד בשר", כלומר שהוא הוכשר לכתיבה בצד הבשר, ולא דוקא בהיותו החלק העליון של העור. ולפי כל הנוסחאות, הדברים לא נאמרו רק להצדקת מנהג, אלא כביאור הפשט בענין העור. גדר הקלף אינו תלוי בכך שצד הבשר נהיה טוב יותר מצד השער, כפי שאפשר היה להבין ממה שאמר בתשובה הנ"ל שבצד השיער "אין נאה לכתוב", כי כאן כתב ר"ת להדיא שהקלף ראוי לכתוב עליו משני הצדדים. למעשה, דעת רבינו תם, שאין צורך לגדר העור בכך שצד הבשר יהיה עדיף מצד השיער, כתובה גם בתשובתו הנ"ל, שבה ביאר את גדר קלף "דעיבוד שלנו חשוב ועושה מקום הבשר נוח

כד). הרב דבילצקי הוציא את מהדורתו לפי שני כת"י שונים. הקטעים המוסגרים נמצאים באחד מכתבי היד ולא בשני. הקטע הראשון שסימנתי בסוגריים כפולות הוא כת"י א' ולא נמצא בכת"י י', ושני הקטעים השניים הם בכת"י י' ולא בכת"י א'. בדפוס הנוסח הוא כמעט זהה לכ"י א'.

כה). בדפוס יש נוסח ממוסגר (נדמו) במקום "כמו", ועל זה היו כמה פלפולים באחרונים, וא"צ לדון כי זו טעות.

כו). כאן תיקנתי לפי השערת הרב דבילצקי, בכתה"י היה כתוב 'אותן שקולפו ממש'.

האוצר ♦ גיליון מ'

לכתוב", חזינן שהוא לא תלה את ההכשר בכך שהוא עושה אותו טוב יותר מבצד שיער. נמצא שהתנאי לכשרות הקלף בכל דברי רבינו תם הוא אך ורק עצם זה שהוא ראוי לכתובה גם בצד הבשר, וזה מה שמבדילו מדוכ'.¹

ובהלכות ס"ת של ר"ת, המובאות במחזור ויטרי סימן תקיז (ובנוסח יותר מדויק בגנוי ירושלים), כתב:

"ודין קלף ודוכסוסטוס וגויל. גויל נקרא אותו שלא ניטל מן העור כלום אלא השיער. ולפי שלא נתקן כל צרכו נקרא גויל. כדאמ' בבבא בתרא בהשותפין. גויל. אבני דלא משפיין. וטוב הוא ומתקיים יותר ועב. ומועיל לעשות ספר תורה. ארכו כרחבו. כדאמרין בההיא דאיכתיב אמשכא דעגלא ואיתרמי. והילכך כתיבה גויל במקום שיער:

קלף הוא של צד השיער שקולפין מעליו צד בשר הנקרא דוכסוסטוס, ופירושו מקום בשר, הילכך קלף במקום בשר דוכסוסטוס במקום שיער. שבין בגויל וקלף ודוכסוסטוס כותבין לצד החלק והנאה יותר".

כאן הביא רק את דברי רב האי וכתב שצד הכתיבה של הקלף הוא חלק ונאה יותר, כעין מה שכתב בתשובה בשם רב האי שהוא המקום הנאה. אך לפי דבריו בספר הישר הנ"ל מובן שהוא אינו כותב זאת כדי להגדיר את הקלף, אלא כדי לבאר את הטעם להעדפת מקום הכתיבה. הוא גם אינו מדבר מצד איכות הכתב, שהדיו לא מתפשט או שמתקיים יותר, אלא מצד היופי החצוני, שהמקום הפנימי חלק ויפה. ובודאי כן הוא האמת, שהמקום הפנימי יותר בהיר ויפה בעיבוד עפצים, שהרי הליצה מבחוץ תמיד יותר כהה. אך יש כאן שאלה, מדוע לא כתב גם כאן, כשהוא כותב הלכה למעשה, את ביאורו לכך שגם הקלף שלנו הוא קלף שלכאורה הוא אינו פשט דברי רב האי. ונראה שהדבר יובן לפי מה שכתבתי שרבינו תם לא ראה בדבריו חידוש מהפכני, אלא ממש פשט דברי רב האי, שזה מובן מאליה מתוך דבריו על הגויל, לכן אחרי שביאר מהו הגויל, ושגדרו תלוי בחוסר תיקון צד הבשר, כבר לא צריך לבאר שכל היכא שתוקן בצד הבשר הוא אינו גויל אלא קלף.

ד. האור זרוע (הלכות תפילין סימן תקמ) כתב:

"פרש"י דוכסוסטוס קלף שניטלה קליפתו העליונה. פי' רב היי גאון זצ"ל דגויל קרוי אותו שמתוקן כך בלי שום קילוף, ואין בו תיקון קלף, אלא מעופץ ומוקלף מעט כמו אבני גויל דפרשינן אבני דלא משפיין. וקלף ודוכסוסטוס שניהם עור אחד, ורגילין לעבד עור עבה בתמרי וקמחא ומייבשין אותו ואח"כ חולקין בעוביו לשנים. החיצון שהוא לצד השער ראוי לכתוב בו מצד בשר ממקום שנחלק והוא הקרוי קלף. ומצד שיער ראוי מעט ומעבדין אותו בעפצים וקרוי קלף, והפנימי שהוא לצד הבשר, עור, מעבדין אותו וראוי לכתוב בו ממקום שנחלק, והיינו צד שיער. וקרוי דוכסוסטוס. ובלשון יון המובחר² קורין הבשר דוכסוס, וע"כ קרוי זה כך שהוא לצד הבשר, וצד השוכב על הבשר לא חזי כל כך לכתובה... משמע דמזוזה אגויל כתבין. וא"כ מזוזה נכתבת אקלף ואדוכסוסטוס כמו ספר תורה.

(כו). נראה שכתב "המובחר" כי ידע שאין זה בלשון יוון המצויה, וכפי שראינו לעיל אצל תלמיד הרוקח. והאמת שהוא לשון פרס, כפי שכתבו התוספות (בבא בתרא יד ע"א ד"ה בגויל). וכן הוא עד היום: 'גשוט' בפרסית פירוש בשר.

האוצר ♦ גיליון מ'

והקלפים שלנו אומר ר"ת זצ"ל שהקלפים שלנו, כמו העור החיצון שלהם שקרוי קלף שראוי משני צדדין, ועיבוד שלנו יפה כעיבוד שלהם. ואשכחן שהיו כותבין ספרי תורות בדלא עפיצן כדפי' לעיל. הלכך קלפים שלנו ראויים לכתוב בהם תפלין ולצד הבשר, וכש"כ מזוזה וס"ת. ומיהו כולם הכשר כתיבתם לצד הבשר. ויש שסוברים שקלפים שלנו הוו דוכסוסטוס משום שמקליפין אותו מצד שיער משום שהם עבים, ופוסלין ספרי תורות הללו הכתובים במקום בשר. ומכשירים לכתוב במקום שיער. ואין נראית לר"ת סברתם, דדוכסוסטוס שלהם לא הי' ראוי במקום בשר כלל. ודין טפי חזי במקום בשר מבמקום השיער. הלכך הלכה למעשה שכותבים בקלפים שלנו תפלין ומזוזות וס"ת לצד הבשר ולא לצד שיער, שיש בהם דין קלף.

ובמקום שמעפצים אותם שצד הבשר אינו ראוי כלל לכתוב, אם קילפו ונקו אותם מצד השיער כותבין עליהם. ואם לא קילפם, ואעפ"כ הוא חלק וטוב לכתוב, יש שכותבין עליהם ספרים ומזוזות, אבל תפלין ודאי פסולין שקלפים שלהם כי הוו עפוצים, הוו נמי חזו לצד בשר טפי ממקום שיער".

נראה שהאו"ז כותב את דבריו על פי התשובה שהביא הגהות מרדכי, אך הוא הוסיף כמה דברים מתוך הכירותו עם עור מעופץ, כמו שרואים אצל תלמיד הרוקח. האו"ז ידע שבעור מעופץ לא משאירים שומן וגידים, וכיון שאפשר להבין מדברי רבינו תם שיש בו את השכבה השומנית, לא כתב הוא את הדבר הזה, אלא כתב רק את עיקר הביאור לדברי רבינו תם, שגויל הוא היכא שלא נעשו תיקוני קלף בצד הבשר, ומסתבר שגם ר"ת בעצם התכוון לזה". גם האו"ז מבאר, כפי שראינו אצל ר"ת בספר הישר, שהקלף מוגדר בכך "שראוי משני צדדין", כלומר שהוכשר לכתובה גם בצד הבשר. למעשה, נראה שאין צורך שיוכשר בצד השיער, אלא שהמציאות היא שהוא מוכשר. והאו"ז כותב שהוא "ראוי מעט", מתוך היכרות עם הגוילין שאינם כ"כ טובים לכתובה בצד שיער, ועכ"פ אין צורך בכך שצד הבשר יהיה טוב יותר לכתובה מצד השיער.

ה. כן מתבאר בתוספות (שבת עט ע"ב ד"ה קלף), שלאחר הביאור "שאינו מתוקן קרי גויל... ואותו שכלפי שיער קרוי קלף", כתבו שקלפים שלנו כשרים, ולא כמפקפקים שאל"כ איך כותבים עליהם תפלין, ומשמע שטעם ההכשר הוא כדפירשת, משום שאינם כמו הגויל שאינו מתוקן, ולכן לא הזכירו צורך בכמות מסויימת של גירוד. וכן הוא בפי' בעלי התוס' על התורה פרשת כי תצא (הוצאת מוסד הרב קוק עמ' 83), בטעם הכשר קלפים שלנו "דהא קמן ששם הוא נאה וטוב יותר". וכ"כ בהגהות אשר"י על הרא"ש בשבת (ח, א), שהר"י כתב כר"ת וסומך את דבריו על המהרי"ח (הוא האו"ז הנ"ל, שכתב במפורש את הטעם שביארנו).

וכן נראה דעת רבינו יהונתן. כבר הבאתי שהוא כתב (על הרי"ף לשבת עט ע"ב ובהל' ס"ת ומזוזה, והביאו הנימוקי יוסף בהל' ס"ת) שהקלף הוא הקליפה הדקה של צד שיער, אבל מדבריו בבבא בתרא עולה שהקלף שמדברים עליו שם הוא החלק העבה של העור, משמע שהחלק העבה של העור הוא קלף. לכאורה זו בתירה. ועוד קשה שראינו לעיל שהוא הכיר את טבע העורות, ובכל זאת

כח). כפי שביארתי לעיל בדבריו, וראה עוד לקמן בפרק ו ביאור דקדוק לשון ר"ת בענין זה בהל' ספר תורה.

האוצר ♦ גיליון מ'

שתק מלהזכיר פקפוק בקלף שלנו, וצריך להבין למה. אם נאמר שהוא הבין כר"ת, ובגלל זה גם שתק מלהעלות שאלה על הקלפים שלנו, דבריו מובנים¹.

גם הטור (סי' רעא) כותב שקלפים שלנו כשרים, ולא כתב כל תנאי של כמות גירוד להכשר קלפים שלנו, לכן מסתבר שדעתו להכשירו מטעמו של רבינו תם, והסתפק בכך שפירש שהגויל הוא העור שאינו מתוקן בצד בשר, ושלנו מתוקן. ומסתמת הטור משמע שהבין שכך היא גם דעת אביו הרא"ש.

ו. ענין כשרות הקלף בגלל ההכשרה לכתיבה בצד בשר עולה גם מדברי הרא"ה. אך דבריו מובאים בשני מקורות, שלענ"ד הבינו דבריו בשני אופנים שונים.

בחידושי הר"ן (מיוחס לו) מסכת שבת דף עט ע"ב, אחרי שהביא את שתי השיטות, דעת רב האי ורבינו תם, וכנגדם הרמב"ם, דן בכל סוגית הגמרא, ולבסוף כתב:

"כתב הרא"ה ז"ל ויש אומרים דקלפים שלנו כיון שגורדין אותן יפה במקום שער דינן כמו שנחלקו, ומה שנשאר דינו כקלף ליכתב במקום בשר. ולפי דבריהם אלו לא גרדום אסור לכתוב במקום בשר. ע"כ. פי' לפירושם, דאלו לא גרדום אסור לכתוב תפלין במקום בשר, וכ"ש במקום שער משום דהרי הן כגויל שהרי כולן נעבדין שלמים, אבל מזוזה כותבין בהן בין במקום שער ובין במקום בשר². והוא ז"ל כתב שאינו נכון, אבל הנכון, שזה היה לפי עיבוד שלהם, שהגויל היה עיבודו במקום שער ולא היה ראוי במקום בשר, אבל בעיבוד שלנו שהוא מתוקן במקום בשר, בדברים שנכתבין במקום בשר, הרי הוא כותב ואפי' לכתחלה עכ"ל.

וכן ודאי מסתברא דכיון שהוא מתוקן יפה במקום בשר והכתיבה מיושרת בו מאי שנא חתכו באמצע שהוא מותר, משלא חתכו, אדרבה כל שלא חתכו הוא חזק ומשתמר יותר. וכל זה לדברי הרמב"ם ז"ל שפי' שהקלף הוא אותו צד שדבק בבשר, אבל לפי ר"ת ז"ל שיש להם לכתוב במקום חתך אין כותבין תפלין בקלף אלא א"כ גורדין אותו מצד הלבן, ויכתוב באותו גרד דבכי הא חשיב קלף³.

הרא"ה נוקט שהדוכ' הוא החלק העליון של העור, וכתב בשם "יש אומרים" שיש שפירשו שלפי זה היתר קלפים שלנו תלוי בגירוד החלק העליון, שאם לא כן הם כגויל שכתבו עליו בצד בשר, וכ"ש בצד שיער שבזה מחשיבם ממש כגויל, והוא פסול לתפלין. דברי היש אומרים האלו עולים להדיא מדברי העיטור ("ובתפלין גורד מקום שיער"), ומדברי הרשב"א בתשובה א תקפ ("גירדו את העור יפה יפה במקום שיער"). אך הרא"ה כתב שאינו נכון, שאף אם ישאר החלק העליון יחשב לקלף, כיון שגויל לא ראוי במקום בשר לכתיבה, ולכן כשהוא הוכשר לכתיבה בצד בשר כותב אפילו לכתחילה ואין צריך לחשוש שהוא כגויל. ומוסיף בעל החידושים שכך נראה מסברה, כי לא מסתבר לפסול עור זה, שאין בו כל גריעות לעומת קלף רגיל רק הוא יותר חזק. ומבואר בדבריו שאולינן בזה בתר הסברה.

כט). אכן, אין זו ראיה גמורה, כי אפשר לטעון שבבבא בתרא הוא כתב לפי מה ששמע מהרמב"ם וחזר בו, אך יותר מסתבר שהוא לא שינה את דעתו כיון שהיתה קבלה גמורה בידו, ואילו הרמב"ם דן רק מסברה, ובכל אופן כדי להבין איך קלפים שלנו כשרים לפי הביאור שכתב בהלכות תפילין צ"ל כר"ת.
ל). נראה כוונתו שהם סוברים שמזוזה כשרה הן על גויל בצד שיער והן בצד בשר, כי הם סוברים ששינוי במזוזה אינו פוסל, ולכן אפשר לכתוב מזוזה גם על גויל במקום בשר.

האוצר ♦ גיליון מ'

אמנם, הוא כתב שאין זו שיטת ר"ת, כי לפי הבנתו בשיטת ר"ת העיקר הוא שיכתוב במקום ההסתר, כפי שכתב לפני כן שרב האי מתנח בה סימנא כבוד אלקים הסתר דבר, ולכן אם הוא כותב בחיצוניות העור, אינו כותב במקום הנחשב לקלף, והוא פסול. וכך עולה מדברי העיטור והר"ן בדעת רב האי, כפי שנבאר עוד לקמן בפרק י.

אוצר החכמה
18204

ובחידושי הריטב"א שבת דף עט ע"ב אחרי שכתב להכריע כשיטת הרמב"ם כתב:

"ועכשיו שאין אנו רגילים לחלוק העור לשנים. הרוצה לעשות דוכסוסטוס יקלוף מן העור החצי שהוא לצד הבשר, ויניחנו על החצי של צד השער ויעבדנו במקום השער, וכן לענין הקלף יקלוף מה שלצד השער ויגרנו, ויעמיד העור מה שכנגד הבשר ויעבדנו במקום הבשר, אבל אם לא קלף העור אלא שהניחו שלם, אף על פי שעיבדו לצד הבשר אין עליו דין קלף ולא דין גויל, כן פירשו רוב המפרשים ז"ל, ואף לפי שיטה זו אומרים כי הקלפין שלנו כשרים לתפילין שהרי גוררים מצד השער יפה ומה שנשאר שמעבדין אותו לצד הבשר דינו כקלף ליכתב במקום בשר.

אבל מורי (הרא"ה) היה אומר כי אפי' לא גררו ממנו כלום לצד השער, כיון שעיבדו אותו יפה לצד הבשר הרי הוא כקלף גמור לתפילין ומזוזה, והגויל שעיבדו לצד השער והבשר נשאר בלא גרירה נקרא גויל כאבני דלא משפיין, אבל כשנתעבד הבשר כאבני דמשפיין חשיב וקלף שמו".

הריטב"א כותב שרוב המפרשים אומרים שאם אדם הניח את העור שלם ועיבדו לצד הבשר, אינו גויל ואינו קלף. וצריך להבין מי הם רוב המפרשים. ונראה לי שכוונת הריטב"א שכן פירוש רוב המפרשים בניגוד לרב האי. ואין כוונתו כאן רק לעיטור ולרשב"א, אלא גם לרמב"ם ולרמב"ן, שעכ"פ הם פירשו שהקלף הוא התחתון, ולא תלו את גדר הקלף בעיבוד צד הבשר, כדעת הרא"ה שהוא מביא אח"כ, ולכן נראה שאם ישאירו את החלק העליון של העור לא יקרא לשיטתם קלף, וגם לא גויל כיון שהוא מתוקן בצד הבשר. אך מכל מקום מה שכתב שמכל מקום אומרים שקלפים לנו כשרים כי גוררים מצד שיער יפה יפה, הם דברי העיטור והרשב"א, אבל ברמב"ם וברמב"ן לא מפורש שתנאי זה הוא לעיכובא, אלא שהריטב"א מבין שכך צריך לעשות גם לשיטתם.

מכל מקום, הריטב"א כתב שאם לא יגרדו בצד שיער "אין עליו דין קלף ולא דין גויל", והיינו שגם אינו גויל. בניגוד למה שכתבו כמה אחרונים שהוא גויל, כי הריטב"א מבין שכולם מסכימים להגדרת גויל על פי הגמרא באבני דלא מישפיין, שמזה עולה שהוא אינו מתוקן בצד הבשר. וזה כוונת הריטב"א במה שכתב לפני כן, שהגויל מעובד רק בצד השיער^{לא}.

(לא). לפני הבאת דברי הרא"ה כתב הריטב"א "גויל הוא העור השלם שלא נחלק לשנים ומעבדין אותו במקום השער וכן הוא בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט), ועל שם שהוא [שלם] כולו לפיכך נקרא גויל". הר"מ חיימי (מאמר בירור שיטת רב האי עמ' 41), כתב שהרא"ה נמשך בהגדרת גויל אחרי רבינו תם, וסבר שהוא דוקא עור שאינו מעובד בצד בשר, אבל הריטב"א עצמו פירש שגויל מוגדר רק בהיותו שתי העורות ביחד. אך לענ"ד המעיין יראה שהריטב"א כותב להדיא שלכו"ע שנתעבד הבשר אין זה גויל, ועל כרחק שמה שכתב לפני כן, שנתעבד בצד השיער, גם הוא חלק מהגדרת גויל, שהוא התעבד רק שם ולא התעבד לכתיבה בצד הבשר. גם בעל החידושים המיוחסים לר"ן כתב שהסוכרים שחייבים לגרד בצד שיער אמרו רק מפני שאם לא כן יהיה 'בגויל', ולא אמר שהוא גויל.

אוצר החכמה
18204

האוצר ♦ גיליון מ'

ובהבנת דברי הרא"ה נראה שיש הבדל בינו לבין בעל החידושים. לפי בעל החידושים, סברת הרא"ה היא שעכ"פ הוא קלף, כי יש כאן את הצד התחתון, ואין צד של חיסרון במה שגם צד השיער נמצא בעור, מכיון שהוא אינו מחיל עליו שם גויל, אבל גם לפי הרא"ה אין העיבוד עצמו מגדיר את העור כקלף, ולכן כתב שלפי ר"ת לא יועיל להחשב כקלף. ואילו לפי הריטב"א, סברת הרא"ה היא שעצם עיבוד הבשר עושה אותו בגדר קלף, לכן הוא לא כותב שאי אפשר לומר כך גם בדעת ר"ת.^ז

ז. שיטה נוספת בראשונים עולה מסידור רבינו שלמה ברבי נתן המכונה סיג'ילמסי.

הרשב"ן כותב בפרק כב: "ודע שהיריעה ר"ק המעובדת שכותבים עליה פרשיות התפילין, וכן העור שעושים ממנו הבתים... לא מעור חי, אלא מבהמות טהורות".^ח

בכל ספרות הגאונים והרמב"ם ר"ק הוא עור מעובד בסיד, וגם הבית של התפילין מעובד בסיד, אחרת לא ישמר. הרשב"ן כתב כאן 'מעובדת' על הפרשיה ולא על הבית, לכן נראה שכוונתו היא שבנוסף לסיד מעבדים אותו בעפצים ואז היא כשרה (כעין שכתבו הרמב"ם והגאונים שאם מעבדים את הר"ק בעפצים יהיה כשר), ומכל מקום גם עור הבתים אינו מעור חי שהרי מעבדים אותם בסיד, וזהו שכתב על שניהם "לא מעור חי".

וכ"כ בפרק כג להדיא, שכותבים מזוזה "על חתיכת עור מעובדת בעפצים". ובהמשך כתב: "זה נוסח המזוזה הנכתבת על חתיכת גויל. ותהיה חתיכת הגויל משורטטת". ועוד כתב שם: "ודע שכתובת המזוזה בעור במקום צמיחת השערות והוא הנקרא דוכסוסטוס. אבל התפילין נכתבים במקום המדובק בבשר והוא הנקרא קלף".

לכאורה יש כאן סתירה. בתחילה כתב שהמזוזה נכתבת על גויל, ואח"כ כתב על דוכסוסטוס. אמנם, מצינו במאירי בקרית ספר שפירש מה שאמרו במסכת סופרים שעל גויל פסול בצד בשר שהכוונה היא לדוכ', ולדבריו יש מקום לקרוא גויל לדוכ', אך דברי המאירי הם דוחק גדול. בפשטות לא מצינו מי שמכנה את הדוכ' עצמו בתואר גויל בלבד. לכן נראה שכוונת הרשב"ן בפיסקה המבארת את ענין קלף ודוכ' היא בהתייחסות לעור הר"ק שבו השתמשו כשהוא מעופף ועל זה קאמר כותבים מזוזה על דוכ' במקום צמיחת השערות, שכן השערות צומחות מהמקום שבו גירדו את הקליפה העליונה אבל בפועל הוא אמר שכותבים אותה על הגויל, כפי שמצינו בראשונים שלמעשה העדיפו לכותבה על הגויל שהיא יותר משתמרת. הרשב"ן חי באיזור בבל

לב). ומסיים הריטב"א: "ודכו"ע לגבי דוכסוסטוס שעבודו לצד השער שצריך לקלוף חצי שהוא לצד הבשר או מקצתו שאם לא כן הרי הוא כגויל שעבודו ג"כ במקום שער". כוונתו היא שרק לגבי קלף אמרינן שלא אכפת לן אם הוא לא יגרד את הצד שכנגד, כיון שבכל אופן אין הוא גויל שהרי הוכשר בצד הבשר, אבל לענין דוכ' שאינו מעובד בצד הבשר, איך הוא יבדל מהגויל אם לא יגרדוהו מצד הבשר עד מקום הקליפה העליונה, או לכל הפחות חלק ניכר מצד הבשר שזה מפקיע ממנו שם גויל. מדבריו עולה שיש אפשרות לומר שאם גרד חלק ניכר מהדוכ' אינו גויל למרות שלא תוקן בצד הבשר, כי סבר שלגדר גויל צריך שיהיה העור קרוב לשלם, והוא דלא כפי שעושים בגוילים של ימינו, אך מכל מקום גם הוא כותב כך רק כאפשרות, ולקמן בפרק ו נבאר שאין כך דעת הראשונים.

לג). בנוסח המתורגם שבאוצר החכמה ע"י שמואל חגי אין את המילים "לא מעור חי", וכתב את המילה "רק" במוסגר. אך הר"מ חיימי הראה לי את המקור בערבית ששם כתוב "ואעלס אך ארק אמרמע" ארי תכתב עליה פצול אלתפילין...לא יסוך ג'מיע דלך לא מן נוע אל אלבהאים אטארה". לפי הר"מ חיימי "לא מן נוע" פירושו 'לא מעור חי'.

האוצר ♦ גיליון מ'